

به نام یزدان پاک

چکیده مباحث اساسی

باستان شناسی (دوره اسلامی)

تهیه کنندگان

محسن قاسمی

ناهد عطالو

چکیده مباحث اساسی کارشناسی ارشد باستان‌شناسی (دوره اسلامی)

تهیه‌کنندگان : محسن قاسمی، ناهید عطالو

ناشر : پردازش

چاپ سوم : ۱۴۰۳

تعداد : ۱۰۰

حروفچینی : پردازش

قیمت : ۳۵۰۰۰۰ تومان

حق چاپ محفوظ و متعلق به نشر پردازش است.

سرشناسه	: قاسمی، محسن
عنوان و پدیدآور	: چکیده مباحث اساسی کارشناسی ارشد باستان‌شناسی (دوره اسلامی) / تهیه‌کنندگان: محسن قاسمی، ناهید عطالو
مشخصات نشر	: تهران: پردازش، ۱۴۰۳
مشخصات ظاهری	: ۱۹۴ ص.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۵۱۳-۷۵۸-۳
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیپا
موضوع	: باستان‌شناسی -- آزمون‌ها و تمرین‌ها (عالی)
موضوع	: دوره اسلامی - راهنمای آموزشی (عالی)
موضوع	: دانشگاه‌ها و مدارس عالی -- آزمون‌ها
شناسه افزوده	: عطالو، ناهید
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۸۷ خ ۲ق/۱۴۱۵ HD
رده‌بندی دیویی	: ۳۳۸/۱۰۷۶
شماره کتابخانه ملی	: ۱۸۱۱۸۸۳

نشر پردازش

تهران: میدان انقلاب، خیابان فروردین، خیابان شهدای ژاندارمری، روبه‌روی اداره پست، پلاک ۱۳۲ و ۱۳۰

ساختمان پردازش

تلفن : ۶۶۹۷۵۵۶۶ (۱۰۰) دورنگار: ۶۶۴۰۷۴۰۸

www.Pardazesh.org

سایت برتر کشور در چهارمین و پنجمین همایش ملی تجارت الکترونیک

فهرست مطالب

۲۶	شنب غازان (غازانیه)
۲۶	گنبد سلطانیه
۲۷	مسجد جامع اشترجان
۲۷	مسجد جامع ورامین
۲۸	مسجد جامع یزد
۲۸	مسجد علیشاه یا ارگ علیشاه تبریز
۲۹	ربیع رشیدی
۲۹	مدرسه امامی (امامیه) اصفهان
۳۰	مسجد کبود تبریز
۳۰	مسجد جامع کاشان یا مسجد سنگ
۳۰	مسجد امیر چخماق یزد
۳۱	مسجد گوهرشاد مشهد
۳۱	مدرسه دو در مشهد
۳۱	مدرسه غیاثیه خرگرد
۳۱	امامزاده صالح ساری
۳۲	معماری ایران از ۹۰۷-۱۳۴۲ هجری (صفویان تا قاجار)
۳۲	مسجد جامع ساوه
۳۲	مسجد علی اصفهان
۳۳	مسجد حکیم اصفهان
۳۳	مسجد امام (شاه) اصفهان
۳۴	مسجد شیخ لطف‌الله
۳۵	مدرسه چهارباغ اصفهان
۳۶	مدرسه خان شیراز
۳۶	مدرسه عباسقلی خان مشهد
۳۶	مدرسه نواب مشهد
۳۶	مدرسه علیا فردوس
۳۶	مدرسه کاسه گران اصفهان
۳۷	پل الله‌وردیخان (سی و سه پل) اصفهان
۳۷	پل خواجوی اصفهان
۳۷	پل بیستون کرمانشاه
۳۷	پل مارن یا ماربین اصفهان
۳۷	بنای هارون ولایت اصفهان
۳۸	گنبد سبز مشهد
۳۸	خواجه ربیع مشهد
۳۸	کاروانسرای دیرگچین
۳۸	کاروانسرای مهیار اصفهان
۳۹	رباط زین‌الدین
۳۹	کاروانسرای ده بید
۳۹	کاروانسرای خان خره
۳۹	کاروانسرای شبلی
۴۰	کاروانسرای شیخ علیخان اصفهان
۴۰	کاروانسرای بیستون
۴۰	کاروانسرای مادرشاه اصفهان
۴۰	کاروانسرای امین‌آباد اصفهان
۴۰	کاخ چهل ستون قزوین
۴۱	کاخ چهل ستون اصفهان

فصل اول: معماری اسلامی

۷	سبک‌شناسی معماری ایرانی
۷	سبک‌های معماری
۷	سبک پارسی
۸	سبک پارتی
۸	سبک خراسانی
۹	سبک رازی
۹	سبک آذری
۱۰	سبک اصفهانی
۱۱	مجموعه فضاهای معماری اسلامی
۱۱	مسجد
۱۲	آرامگاه (مقابر)
۱۲	مدرسه
۱۳	حسینیه، تکیه، مصلی
۱۴	قلعه
۱۴	پل
۱۵	آب انبار
۱۶	بازار
۱۶	کاروانسرا
۱۸	حمام
۱۸	کاخ
۱۸	عناصر تشکیل‌دهنده معماری
۲۰	هنر و معماری ایران در دوره اسلامی
معماری ایران از سال ۱۳۲ تا ۴۲۹ هجری	
قمری (صدر اسلام تا سلجوقیان)	
۲۰	مسجد جامع فهرج
۲۰	تاریخانه دامغان
۲۰	آرامگاه امیر اسماعیل سامانی (بخارا)
۲۰	مسجد جامع نائین
۲۱	مسجد جامع تبریز
۲۱	مسجد جامع شیراز
۲۱	گنبد قابوس
۲۱	پل - بند امیر شیراز
۲۱	رباط ماهی یا چاهه سرخس
۲۲	مسجد جامع اصفهان
۲۳	مسجد جامع اردستان
۲۳	مسجد جامع برسیان
۲۳	مسجد جامع بروجرد
۲۳	مسجد جامع اردبیل
۲۳	رباط یا کاروانسرای شرف (جاده خراسان)
۲۴	برج‌های خرقان قزوین
۲۵	مسجد زوزن
۲۵	مسجد فرومد یا فرومد
۲۵	مسجد گناباد
۲۶	رصدخانه مراغه
۲۶	کاخ تابستانی آباقاخان (تحت سلیمان)

مسجد الحاکم	۶۰
هنر و معماری اسلامی حوزه قلمرو غربی	۶۱
اوضاع جغرافیایی ترکیه	۶۱
تمدن‌های گوناگون آسیای صغیر قبل از ورود ترکان	۶۱
هنر اسلامی سلاجقه در آناتولی	۶۱
تاریخ سلاجقه روم (۴۷۰ هـ تا ۷۰۷ هـ)	۶۲
هنر سلجوقی	۶۳
مشخصات معماری سلاجقه در آناتولی	۶۳
مقایسه کاشی‌کاری ایران و کاشی‌کاری اینیه	۶۴
آسیای صغیر	۶۴
خصوصیات طرح‌ها و نقوش تزئینی در دوره سلاجقه روم	۶۴
مساجد در آسیای صغیر (آناتولی)	۶۵
برج‌های گنبددار مقبره‌ای	۶۵
مدارس سلاجقه در آناتولی	۶۶
کاروانسراها (طرح و پلان کلی کاروانسراها در آناتولی)	۶۷
تأسیسات آبرسانی در معماری سلجوقیان	۶۸
دوره عثمانی (۶۸۰-۱۳۲۴ هجری قمری)	۶۸
هنر عثمانی	۶۹
معماری عثمانی در قرون ۱۴، ۱۵ (۹ هجری قمری)	۶۹
ستان و مکتب او	۷۰
پلان مسجد سلیمانیه شامل:	۷۰
خصوصیات تزئینی بناهای عثمانی	۷۱
سیک باروک و «روکوکو» ترکی	۷۱
هنر بیزانس	۷۱
جلدسازی	۷۲
نقاشی	۷۲
نساجی	۷۲
سفالگری	۷۲
فلزکاری دوره عثمانی	۷۳
هنر فرش بافی	۷۳

فصل دوم: هنرهای اسلامی

سیر و تحول خطوط اسلامی	۷۴
پیدایش خط	۷۴
سیر تحول خوشنویسی و خوشنویسان معروف ایرانی	۷۵
اقلام سته	۷۸
خطوط ایرانی	۸۱
خط کوفی	۸۲
انواع تزئینات خط کوفی	۸۲
کوفی بنایی یا معقلی	۸۳
کتاب‌آرایی	۸۴
اهمیت کتابت و خوشنویسی	۸۴
مهره - مهره‌زنی	۸۵
اصطلاحات تذهیب	۸۵
تزئینات حواشی کاغذها و کتابها	۸۷
انواع تشعیر	۸۸
عکاسی	۸۸
حل کاری	۸۸

کاخ عالی قاپو اصفهان	۴۱
کاخ هشت بهشت اصفهان	۴۲
کاخ صفی آباد بهشهر	۴۲
بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی	۴۲
کاخ خورشید کلات	۴۳
مسجد کبود گنبد (کلات)	۴۳
مسجد وکیل کرمان	۴۳
مسجد و مدرسه آقابزرگ کاشان	۴۴
مسجد نبی قزوین	۴۴
بناهای مجموعه‌ای در معماری اسلامی ایران (مذهبی و غیرمذهبی)	۴۴
مجموعه بنای حضرت معصومه (س) قم	۴۴
مجموعه حضرت عبدالعظیم ری	۴۵
مجموعه حرم حضرت امام رضا (ع) مشهد	۴۵
مجموعه سنگ بست مشهد	۴۶
زیارتگاه شاه نعمت‌الله ولی ماهان	۴۶
مجموعه بناهای مذهبی نطنز	۴۶
امامزاده شازده حسین قزوین	۴۷
مجموعه بناهای مذهبی بسطام	۴۷
مجموعه بناهای تربت جام	۴۷
مجموعه فین کاشان	۴۸
مجموعه مشهد اردهال کاشان	۴۸
بقعه محمد هلال کاشان	۴۸
مجموعه گنجعلیخان کرمان	۴۹
مجموعه وکیل شیراز	۴۹
کاخ گلستان تهران	۴۹
معماری سرزمین‌های اسلامی (خارج از ایران)	۵۰
امویان	۵۰
قبة الصخره	۵۰
مسجد جامع دمشق	۵۲
قصر الحیر شرقی	۵۲
قصر خربة المفجر	۵۳
قصر عمره	۵۳
قصر المشتی (مشاطه)	۵۴
هنر بنی‌امیه در اسپانیا	۵۴
مسجد اعظم قرطبه	۵۴
عباسیان	۵۵
شهر بغداد	۵۵
مسجد جامع سامرا	۵۶
مسجد ابودلف	۵۶
کاخ اخضر	۵۶
قصر جوسق الخاقانی	۵۷
هنر معماری عباسیان در مصر و شمال آفریقا	۵۷
مسجد ابن طولون (فسطاط)	۵۷
مسجد اعظم قیروان	۵۸
معماری فاطمیان در شمال آفریقا و مصر	۵۸
شهر مهدیه	۵۹
مسجد الازهر	۵۹

۱۱۴	نجوم در رابطه با نقوش تزئینی اشیاء فلزی ...	۸۸	طلاندازی ...
۱۱۵	ساعت آفتابی ...	۸۹	معرق ...
۱۱۶	خواص فلزات ...	۸۹	قطاعی ...
۱۱۶	زیورآلات ...	۸۹	روکش جلد ...
۱۱۷	صحنه‌های نوازندگی بر روی آثار فلزین ...	۸۹	اشکال جلدها ...
۱۱۷	ابزار و آلات فلزی در خدمت علوم ...	۹۰	هنر جلدسازی (تجلید) ...
۱۱۷	پیشگامان علم فلزگری ...	۹۰	سیر تحول جلدسازی ...
۱۱۸	سکه شناسی ...	۹۱	انواع جلد ...
۱۱۸	سکه‌های عرب ساسانی ...	۹۲	اهمیت تذهیب و تشعیر در سده‌های مختلف اسلامی ...
۱۱۸	ویژگی‌های سکه‌های عرب ساسانی ...	۹۵	نسخه‌های خطی موجود ...
۱۱۸	ضرابخانه‌های سکه‌های عرب ساسانی ...	۹۶	فلزکاری ...
۱۱۹	سکه‌های امویان ...	۹۶	اهمیت فلز در تحقیقات و کاوش‌های باستان‌شناسی ...
۱۱۹	سکه‌های عباسیان ...	۹۷	متالوژی ...
۱۱۹	نوشته سکه‌های عباسی از ۲۰۵ هجری به بعد شامل: ...	۹۸	تاریخ فلز و فلزگری در ایران ...
۱۲۰	طاهریان ...		فلزکاری عراق، مصر و سوریه در دوره فاطمیان،
۱۲۰	صفاریان ...	۱۰۳	ایوبی‌ها و ممالیک ...
۱۲۰	سامانیان ...	۱۰۵	ساخت و تزئین اشیاء فلزی ...
۱۲۱	آل بویه ...	۱۰۵	ریخته‌گری و قالب‌گیری ...
۱۲۱	غزنویان ...	۱۰۵	قالب‌گیری ...
۱۲۱	سلجوقیان ...	۱۰۵	کنده کاری ...
۱۲۲	ایلخانیان ...	۱۰۶	قلم‌زنی و حکاکی ...
۱۲۲	تیموریان ...	۱۰۶	میناکاری ...
۱۲۲	صفویان ...	۱۰۶	فلزکوبی یا ترصیع‌کاری ...
۱۲۳	افشاریه ...	۱۰۶	سیاه قلم ...
۱۲۴	زندیه ...	۱۰۶	آب کردن ...
۱۲۴	نقاشی ...	۱۰۶	مشیک‌کاری ...
۱۲۴	میناتور ...		انواع نقوش تزئینی بر روی ظروف و اشیاء فلزی
۱۲۵	مکتب‌های مینیاتور ایرانی ...	۱۰۷	دوره اسلامی ...
۱۲۵	مکتب بغداد ...		تاریخ استخراج معادن ...
۱۲۵	مکتب مغول (تبریز) ...	۱۰۸	۱- قدمت معادن: ...
۱۲۶	مکتب هرات ...		۲- تغییرات در فنون استخراج از معادن در ادوار
۱۲۶	هنر نگارگری عصر صفویه ...	۱۰۸	گوناگون تاریخی ...
۱۲۶	دوره اول ...	۱۰۸	۳- باستان‌شناسی معادن ...
۱۲۶	دوره دوم ...	۱۰۹	۴- حوزه‌های معدنی فلزات مورد استفاده در ایران ...
۱۲۷	هنر قالی‌بافی ...	۱۰۹	انواع فلزات مورد استفاده در دوران باستان ...
۱۲۷	هنر قالی‌بافی در دوره صفویه ...	۱۱۳	مراحل تلخیص (خالص کردن) فلزات ...
۱۳۰	تصاویر: ...	۱۱۳	انواع کوره‌های ذوب آهن ...
۱۹۵	منابع و مأخذ ...	۱۱۴	سوخت کوره‌ها ...

بسمه تعالی

مقدمه

ظهور اسلام در آغاز قرن هفتم میلادی بنیاد بسیاری از کشورهای کهن و متمدن آن زمان را دگرگون ساخت و قدرت نفوذ آن در ترکستان غربی و پنجاب از یک طرف و اسپانیا از طرف دیگر گسترش یافت. به این ترتیب با پیدایش تغییرات اساسی در سرزمین‌های مذکور، هنر و تمدن کهن آسیا، شمال آفریقا و حتی بخشی از اروپا دگرگون شد و شالوده هنرهای اسلامی که ترکیبی از هنر ساسانیان و حکومت بیزانس بود شکل گرفت.

هنر اسلامی دارای گسترده‌ترین پراکندگی جغرافیایی و درازترین عمر و پیشینه تاریخی است و متنوع‌ترین و سرشارترین هنرهای عالم به شمار می‌آید که با این وجود، وحدت و یکپارچگی‌اش، ویژگی خاصی به آن بخشیده است. در دنیای اسلام شمار کسانی که به گونه‌ای با هنر اسلامی ارتباط دارند، چندان زیاد نیست. کسانی که این هنر را بررسی، مکتب‌ها و روش‌های آن را تحلیل می‌کنند، اصول ویژگی‌های آن را در می‌یابند و زیبایی آن را درک می‌کنند.

از موارد مادی که در تعالیم دینی مورد تأکید قرار گرفته است، می‌توان به ساخت دژها، رباط‌ها، مدرسه‌ها، مساجد و ... اشاره کرد که اینها همه از جنبه معماری، مهندسی و هنر معمارانشان، شایستگی گفتگو و بررسی دارند، خط عربی به لحاظ شیوه‌ها، انواع و تزئیناتی که خطاطان مسلمان در آن به کار بسته‌اند، خود به تنهایی دریای گسترده‌ای از هنر است. تزئینات برگرفته از گیاهان و اشکال هندسی که در دست هنرمندان مسلمان صورتی تجریدی یافته‌اند، دنیای دینی و غیر دینی مسلمانان را آکنده است، این تزئینات در مسجدها، کاخ‌ها، آرامگاه‌ها، گرمابه‌ها، جایگاه‌های عمومی، بازارها، خانه‌ها، دژها و نسخه‌های کتب خطی به کار رفته‌اند تا جایی که حتی نسخه‌های قرآنی با نقاشی‌های زیبا و شگفت‌انگیز از این نوع تزئین شده‌اند. در تاریخ هنر اسلامی، این شیوه تزئینی و آرایش تا بدانجا پیشرفت کرد که تبدیل به سبکی از نقاشی اسلامی گردید که معروف به آرابسک یا هنرهای تزئینی عربی است.

نقاشی‌های ظریف، لطیف و دقیقی که با رنگ‌های شفاف و زیبای خود، نسخه‌های خطی را انباشته‌اند، مینیاتور نامیده می‌شوند. این مینیاتورها یا برای توضیح و تفسیر متون علمی مانند پزشکی، شیمی و مکانیک به کار رفته‌اند و یا با نقاشی‌های تمثیلی و تخیلی خود در کتب ادبی همانند مقامات حریری، کلیله و دمنه و ... مورد استفاده قرار گرفته‌اند. استفاده از تصاویر موجودات زنده در جایگاه‌های غیردینی از همان دوره اول تاریخ اسلام دیده می‌شود. شاهد این ادعا آثار برجای مانده از کاخ‌ها و گرمابه‌های خلفای بنی‌امیه در سوریه و اردن است.

هنر اسلامی آنچنان هنری نیست که ضرورتاً از اسلام سخت بگوید و به موعظه و ارشاد بپردازد، بلکه هنری است که چهره هستی را از دید اسلام ترسیم می‌کند. هنر اسلامی، تعبیری زیبا از هستی، زندگی و انسان و تصور اسلام نسبت به این موارد است.

مجموعه حاضر با عنوان خلاصه مبحث دروس کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دوره اسلامی بررسی و نگاهی اجمالی به منابعی است که برای دانشجویان و علاقمندان شرکت در آزمون کارشناسی ارشد باستان‌شناسی تدوین و گردآوری شده است. هر چند با تلاش و کوشش بسیار سعی در بی‌نقص بودن آن گردیده، با احتمال به این امر از خوانندگان و علاقمندان کتاب حاضر درخواست می‌شود که برای کامل‌تر نمودن اطلاعات خود به منابع استفاده شده در مجموعه مذکور رجوع نمایند. این مجموعه توسط دو تن از دانش‌آموختگان باستان‌شناسی مقطع کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی واحد ابهر جمع‌آوری و تدوین گردیده است.

در خاتمه لازم می‌دانیم از زحمات و راهنمایی‌های آقایان دکتر محمد بهرام‌زاده، دکتر ارض‌اله نجفی و سرکار خانم زرین فخار از اساتید محترم گروه باستان‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد ابهر، خانم شکوه خسروی دانشجوی کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس و آقای سجاد علی‌یگی دانشجوی کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه تهران تقدیر و تشکر نماییم.

با تشکر و سپاس

ناهید عطالو، محسن قاسمی

فصل اول

معماری اسلامی

سبک‌شناسی معماری ایرانی

هنر و معماری در جهان پهناور اسلام دارای چهار شیوه بنیادی است. البته شیوه‌های فرعی دیگری در برخی کشورهای اسلامی مانند اندونزی نیز قابل بررسی است. این چهار شیوه چنین هستند:

۱- شیوه مصری: این شیوه از معماری کهن مصر ریشه گرفته است و در کشورهای اسلامی شرق آفریقا، مصر، سودان و کشورهای پیرامون آن تا حجاز را دربر می‌گیرد که در آنجا با شیوه شامی برخورد می‌کند.

۲- شیوه شامی: این شیوه از هنر و معماری بیزانس ریشه گرفته و کشورهای سوریه، فلسطین، لبنان و اردن و بخشی از ترکیه را دربر می‌گیرد و دارای ویژگی‌های مشترکی با شیوه مصری است. این شیوه در عربستان با شیوه مصری درهم آمیخته شد و دستاورد آنها ساختمان‌هایی است که امروزه در مکه و مدینه دیده می‌شود.

۳- شیوه مغربی: که شیوه‌ای بسیار پیشرفته و چشمگیر است و دربرگیرنده کشورهای مراکش امروز، الجزایر و جنوب اسپانیا می‌باشد. در این شیوه مسلمانان ایرانی سهم بسزایی داشته‌اند. شیوه مغربی یکی از شیوه‌های ارزشمند هنر و معماری اسلامی است. این شیوه بعدها دو شاخه شد، یکی در شمال آفریقا بر جای ماند و دیگری در اندلس پا گرفت. در جنوب اسپانیا، پس از گشایش آن بدست مسلمانان، ساختمان‌های ارزشمندی مانند کاخ الحمراء در غرناطه ساخته شد و این شیوه تأثیر بسیاری روی هنر و معماری اروپا داشته است. شاخه اندلسی کامل‌تر از شاخه مغربی شده با اینکه خاستگاه هر دو یک منشأ بود.

۴- شیوه ایرانی: این شیوه از همه ارزشمندتر و گسترده‌تر بوده و دربرگیرنده کشورهای ایران، عراق، افغانستان، پاکستان، جمهوری‌های ازبکستان، تاجیکستان و ... تا هند و اندونزی می‌باشد و همچنین شیخ‌نشین‌های پیرامون خلیج فارس مانند عمان و سرزمین‌هایی که ایرانیان در گسترش اسلام در آنها پیشگام بوده‌اند.

سبک‌های معماری

سبک پارسی

سبک پارسی، نخستین شیوه معماری ایران است که روزگار هخامنشیان تا حمله اسکندر به ایران، یعنی از سده ششم قبل از میلاد تا سده چهارم میلادی را دربر می‌گیرد. نام این شیوه از قوم پارس گرفته شده که در این روزگاران بر کشور پهناور ایران فرمانروایی می‌کردند.

ویژگی‌های سبک پارسی را می‌توان چنین برشمرد:

۱- بهره‌گیری از شیوه اورارتو در طرح فضاهای راست گوشه، تالارهای ستوندار ۲- ساخت ساختمان روی سکو و تختگاه ۳- درون‌گرایی (بویژه در تخت جمشید و شوش) ۴- ارتباط دادن بخش‌های فرعی با راه‌های پنهانی به ساختمان اصلی ۵- ساخت سایبان و آفتاب‌گیر در جاهای ضروری ۶- زیباسازی پیرامون ساختمان ۷- روش ساخت سقف با تخت چوبی و شیبدار با تیریزی عمود برهم و دهانه‌های بزرگ با تیرچه چوبی سخت بریده و درودگری شد ۸- دیوارهای جداکننده با خشت ۹- بهره‌گیری از سقف خمیده و طاق در زیرزمین ۱۰- سنگ بریده منظم و پاکتراش ۱۱- پی‌سازی با سنگ لاشه ۱۲- نماسازی بیرونی با سنگ‌تراش و نماسازی درونی با کاشی لعابدار ۱۳- پرداخت کف با بهترین مصالح ۱۴- بهره‌گیری از پایه ستون و سر ستون ۱۵- آرایش درگاه‌ها و سردرها ۱۶- آرایش فضای درونی با کاشی لعابدار ۱۷- آرایش تارمی پلکان‌های کوتاه و مالرو با نقش برجسته‌ها و کنگره‌های زیبا.

سبک پارتی

قوم پارت یکی از شاخه‌های نژاد آریایی ایران است که در کنیه داریوش اول، سرزمین آنان «پرتو» نامیده شده است. همین نام بعدها به «پَهْلَو» مبدل شد و مرکز استقرار آنان شمال خراسان کنونی بوده است. خراسان بزرگ دربر گیرنده خراسان کنونی، افغانستان و ماوراءالنهر می‌شده است و دوره ساسانی را نیز دربر می‌گیرد.

برای سبک پارتی ویژگی‌های زیر را می‌توان نام برد:

۱- گوناگونی در طرح‌ها و بهره‌گیری از اندام‌های گوناگون ۲- جفت‌سازی در نیایشگاه‌ها و کاخ‌های پذیرایی، کاخ‌های مسکونی و خانه‌ها ۳- درون‌گرایی با بهره‌گیری از میانسرا ۴- شکوه و عظمت دادن به ساختمان‌ها با بلند ساختن آنها ۵- بهره‌گیری از سقف‌های خمیده طاقی و گنبدی ۶- بهره‌گیری از چفدهای مازهدار برای طاق‌ها و گنبدها ۷- پی‌سازی با لاشه سنگ ۸- گوشه‌سازی چوبی، سکنج و فیلپوش در زیر گنبدها ۹- استفاده از مصالح بومی مانند سنگ لاشه، خشت و آجر ۱۰- گچبری با خطوط شکسته و خمیده ۱۱- بهره‌گیری از کنگره‌ها و دره‌های کور در نمای ساختمان.

سبک خراسانی

سبک خراسانی در سده نخست هجری پدید آمد و تا سده چهارم ادامه یافت. آنچه درباره فرهنگ این دوره پیداست، این است که دگرگونی‌های فرهنگی، بیشتر در خراسان رخ می‌داد. این سرزمین، زادگاه نخستین نمونه‌های هنر و معماری اسلامی است و از آنجا به شهرهایی چون دامنغان و یزد و ... رسیده است. با پدیدار شدن اسلام و پذیرش آن از سوی ایرانیان دگرگونی‌هایی در ساختمان سازی رخ داد که چنین بودند:

۱- پس از اسلام، با الگو گرفتن از باورهای اسلامی، ساختمان‌ها متناسب‌تر شدند. گرچه در شیوه پارتی نیز تناسب و پرهیز از بیهودگی نمایان بود. ولی پس از اسلام این ارزش‌ها بیشتر نمودار شدند.

۲- در شیوه‌های پیشین، بنابر شرایط، ساختمان سازی کیفیت ویژه‌ای می‌یافت. برای نمونه در شیوه پارتی در روزگار اشکانیان، ساختمان‌ها با سنگ پاکتراش و با ریزه‌کاری بیشتری ساخته می‌شدند، اما در دوره دوم، زمان ساسانیان، چون به ساختمان‌های بیشتری نیاز داشتند، ساختمان را با سنگ لاشه می‌ساختند. بدین گونه کیفیت ساختمان سازی نیز افت می‌کرد.

این پدیده پس از اسلام هم رخ داد. روشن است که ساختمان‌های شیوه آذری هرگز با کیفیت شیوه رازی که پیش از آن بود ساخته نمی‌شدند، یا در شیوه اصفهانی، ساختمان با شتاب بیشتری ساخته می‌شد، چون به تعداد بیشتر بنا نیاز بوده است. بدین گونه ساختمان سازی بر پایه الگوی ویژه‌ای انجام می‌شده است.

۳- از دیدگاه ایستایی و فن ساختمان سازی، معماری شیوه خراسانی با شیوه پارتی تفاوتی نکرد. در این شیوه هم چفدهای بیز بکار می‌رفت، اما بلندای پاکار چفدها را کم می‌گرفتند، معمولاً کمی بیش از بلندای قد یک انسان بود و

این چنین، بلندای ساختمان را کوتاه می‌ساختند. بیشتر طاق‌ها، آهنگ و جفدها بیز بوده‌اند، و از طاق چهار بخش استفاده نشده است.

۴- مصالحی که در این شیوه بکار رفته بومی بوده است، یعنی آنرا از خود محل ساخت، بدست می‌آوردند، نه از هر جای دیگر. برای نمونه مسجد جامع فهرج، دیوارهای چینه‌ای از گل فهرج و ستون‌ها از خشت است و با آجرهای بکار رفته در تاریخانه دامغان، نمونه‌های دیگر هم چنین هستند.

بطورکلی ویژگی‌های معماری این سبک را می‌توان در سادگی بسیار در طراحی، پرهیز از بیهودگی، تناسب و بهره‌گیری از مصالح بومی مشاهده کرد.

سبک رازی

سبک رازی چهارمین سبک معماری ایران است که همه ویژگی‌های خوب سبک‌های پیشین را به بهترین گونه دارا می‌باشد. در این سبک، نغزکاری سبک پارسی، شکوه سبک پارتی و ریزه‌کاری‌های سبک خراسانی با هم پدیدار می‌شود. آغاز کار این شیوه هرچند از شمال ایران بوده، اما در شهر ری پا گرفته و بهترین ساختمان‌ها در آن شهر ساخته شده‌اند. گرچه در پی غارت شهر بدست محمود غزنوی از میان رفته‌اند. این سبک از زمان آل زیار شروع و در زمان‌های آل بویه، سلجوقی، اتابکان و خوارزمشاهیان ادامه می‌کند. توضیح این نکته لازم است که در اواخر سبک خراسانی بناهایی داریم که بیشتر به سبک رازی شباهت دارد. بنای مقبره امیراسماعیل سامانی، مزار ارسلان جاذب و مناره ایاز با وجود اشتراک با سبک خراسانی از بناهای اولیه سبک رازی می‌باشند. در سبک رازی ساختمان‌هایی با کارکردهای گوناگون پدید آمدند مانند آرامگاه‌های برجی و میل‌ها. آرامگاه‌های برجی بیشتر به صورت چهارضلعی، پنج ضلعی، شش ضلعی، هشت ضلعی و استوانه‌ای، و گرداگرد آنها پرده‌دار ساده ساخته می‌شد. میل‌ها برج‌های راهنما برای مسافران در بیابان بودند، و افزون بر راهنما بودن، گور سازنده خود نیز بوده‌اند که نمونه آن را می‌توان میل رادکان و میل رسکت برشمرد.

در این سبک برخی مسجدهای دارای شیبستان ستوندار به چهار ایوانی تبدیل شدند. در سبک رازی ساخت طاق و گنبد بسیار پیشرفت کرد و گونه‌های چفد تیزه‌دار برای طاق و گنبد بکار رفت. بجای طاق ساده که در سبک خراسانی باب بود از طاق‌های چهار بخش، کاربندی و طاق چهار ترک بهره‌گیری شد. گنبد نیز به روش‌های گوناگون ساخته می‌شدند. گنبد گسسته رُک که در شمال ایران ساخته می‌شد مانند گنبد قابوس، در ری و سپس در مرکز ایران نیز ساخته شد. نخستین نمونه گنبد گسسته در برج‌های خرقان و پیشرفته‌تر آن در شیراز به گونه ترک‌دار ساخته شد. گنبد خاکی با چفد بیز در گنبد تاج‌الملک مسجد جامع اصفهان بکار گرفته شده است.

در سبک رازی، ساختمان‌ها با مصالح مرغوب بنا می‌شدند که یکی از مصالح مهم این سبک آجر پیش‌بر است که به گونه سفال لعابدار یا بی‌لعباب بکار می‌رفته است. در سبک رازی گونه‌های نگاره با خطوط شکسته و مستقیم که بیشتر با آجر کار شده یافت می‌شود و نیز گره‌سازی با آجر و کاشی که معقلی نیز نامیده می‌شود از این شیوه آغاز شد. علاوه بر شیوه‌های معقلی و کاشی‌کاری از گچ‌بری نیز در سبک رازی بهره گرفته شده است.

سبک آذری

سرزمین آذربایجان در معمای ایران در رده نخست اهمیت جای دارد. چرا که سه سبک معماری ایران (پارسی، آذری و اصفهانی) از آنجا سرچشمه گرفته و به سراسر کشور رسیده است. این سبک از آمیزش ویژگی‌های معماری مرکز ایران و جنوب با سنت‌ها و روش‌هایی که از روزگاران کهن، بومی آذربایجان شده بود، شیوه معماری پدید آمد که بدرستی نام سبک آذری گرفت و تا هنگامی که سبک تازه‌ای پدید نیامده بود، در سراسر ایران و کشورهای همسایه کاربرد داشت.

سبک آذری دارای دو دوره است: دوره نخست از زمان هولاکو و پایتخت شدن مراغه و دوره دوم آن از زمان تیمور و پایتختی سمرقند آغاز می‌شود. در دوره دوم بود که معماران بزرگی چون قوام‌الدین شیرازی و پسرش غیاث‌الدین و زین‌العابدین شیرازی، در خراسان بزرگ بکار گمارده شدند و سازنده ساختمان‌های بزرگی در آنجا بودند.

یکی از ویژگی‌های دیگر معماری این سبک بهره‌گیری بیشتر از هندسه در طراحی معماری است. گوناگونی طرح‌ها در این سبک از همه بیشتر است. بهره‌گیری از هندسه و تنوع در طراحی ته رنگ ساختمان نمودار می‌شود. همچنین در این شیوه ساختمان‌هایی با اندازه بسیار بزرگ ساخته شد که در سبک‌های پیشین مانند نداشت، مانند گنبد سلطانیه و مسجد علیشاه در تبریز. انواع نقشه با میانسرای چهار ایوانی برای مسجدها و مدرسه‌ها بکار رفت. آرامگاه‌ها همچون گذشته، برون‌گرا و بیشتر با ته رنگ چهار گوشه، بویژه در دوره دوم ساخته شدند.

در سبک آذری دگرگونی‌هایی در ایستایی ساختمان رخ داد. در دوره نخست آن که زمان آمیختگی سبک‌های پیشین با معماری بومی آذربایجان بوده، از چفد کم‌خیز بدون تیزه آذری که در آن سرزمین رایج بود بهره‌گیری شد. همچنین در این شیوه چفد پنج او هفت را دگرگون کرده و گمان کردند که این نام از نسبت ۵/۷ گرفته شده است. از اینرو چفد را که به گونه‌ای زدنند که نسبت افزاز به نیم دهانه، پنج به هفت می‌شد. چفد به دست آمده پایداری چفت پنج او هفت را نداشت و زیر بار، ترک برمی‌داشت. این روش از سوی قوام‌الدین شیرازی و زین‌العابدین شیرازی درست شد.

در این سبک چفد چمانه نیز بکار می‌رفت. چفد پایه در طاق آهنگ ایوان مسجد جامع یزد، چمانه است. گنبدی که با چفد چمانه زده می‌شود، سبویی نام دارد که می‌توان به گنبد سلطانیه اشاره کرد. از چفد شبدری تند و کند در ساخت خود گنبد، در گنبدهای دو پوسته گسسته بهره‌گیری شد. در این شیوه از این گنبد بسیار ساخته شد، چون افزون بر پوشاندن ساختمان، پاسخی به جنبه شکلی و نمادی نیز بود. بسیاری از ساختمان‌های خراسان بزرگ دارای این گنبد هستند. در این سبک برای ساخت گنبد گسسته، دیوارهایی به نام خشخاشی ساخته می‌شد که خود گنبد روی آنها سوار می‌شد. البته از گنبدهای دو پوسته پیوسته نیز در برخی ساختمان‌ها بهره‌گیری شده است، مانند آرامگاه سید رکن‌الدین یزد.

در سبک رازی، آجرکاری نما همراه با سفت‌کاری انجام می‌شد و ساختمان پایدارتر و نماسازی آن ماندگارتر بود. اما در سبک آذری، نخست ساختمان با خشت یا آجر و لاشه سنگ، با شتاب و بدون نما سفت‌کاری می‌شد. سپس آرایش (آمود) و نماسازی به آن افزوده می‌شد که یا با پوسته‌ای از آجر، گره‌سازی آجری و گل‌انداز و رگچین بود یا با گچ، اندود و نقاشی روی آن می‌شد. گاه نیز گره‌سازی آجری با کاشی و گره‌سازی درهم (معقلی) برای آمود بکار می‌رفت. کم‌کم از کاربرد آجر کاسته شد و جای آن را کاشی گرفت. یکی دیگر از گونه‌های آمود، کاشی معرق بود که تا پیش از آن کمتر بکار رفته بود. معرق‌کاری در این سبک پیشرفت بسیاری کرد. سپس در دوره دوم این سبک بهره‌گیری از کاشی هفت رنگ و کاشی خشتی در برخی ساختمان‌ها رواج پیدا کرد. گونه‌های دیگر آمود در خراسان بزرگ یافت شده است. به این صورت که پس از اندود تا زه با گچ، رویه آن را شکاری می‌انداختند و همانند آجرکاری درمی‌آوردند.

سبک اصفهانی

سبک اصفهانی آخرین سبک معماری ایران است. همانطور که قبلاً بیان شد معماری بومی آذربایجان پدید آورنده سه سبک معماری ایران از جمله سبک اصفهانی بود. پس خاستگاه این سبک، شهر اصفهان نبوده ولی در آنجا رشد کرده و بهترین ساختمان‌های آن در این شهر ساخته شده‌اند. سبک اصفهانی دربرگیرنده شیوه‌هایی است که در نوشته‌های غربی به سبک‌های صفوی، افشاری، قاجاری و زند قاجار نامیده شده‌اند.

این سبک کمی پیش از روی کار آمدن صفویان از زمان قراقویونلوها آغاز شده و در پایان روزگار محمدشاه قاجار، دوره نخست آن به پایان می‌رسد. دوره دوم آن، زمان انحطاط این سبک است، که در واقع از زمان افشاریان آغاز شد و در زمان زندیان دنبال شد. ولی از بین رفتن آن از زمان محمدشاه قاجار آغاز شد و دگرگونی‌های معماری تهران و شهرهای نزدیک به آن آشکار شد. بعد از این سبک دیگر سبکی جانشین سبک اصفهانی نشد و با اینکه تلاش شد این رشته پیوسته در معماری ایران پاره نشود، اما دیگر در معماری آن سیر و روند تکاملی پیشین را باز نیافت.

ویژگی‌های این سبک را می‌توان چنین برشمرد:

- ۱- ساده شدن طرح‌ها که در بیشتر ساختمان‌ها، فضاها یا مربع یا مستطیل هستند.
- ۲- در سبک آذری با بکارگیری یک هندسه قوی، طرح‌های پیچیده‌ای ساخته شدند، اما در سبک اصفهانی، هندسه ساده و شکل‌ها و حرف‌های شکسته بیشتر بکار رفت.
- ۳- در ته رنگ ساختمان‌ها پیش‌آمدگی (نخیر) و پس رفتگی (نهاز) کمتر شد، ولی از این سبک به بعد ساخت گوشه‌های پخ در ساختمان رایج‌تر شد.
- ۴- همچنین پیمون‌بندی (اندازه و مقیاس) و بهره‌گیری از اندام‌ها و اندازه‌های یکسان در ساختمان دنبال شد.
- ۵- سادگی طرح در بناها هم آشکار بود.

مجموعه فضاهای معماری اسلامی

سرزمین دیرپای ایران، با سابقه‌ای طولانی و درخشان در زمینه هنرهای گوناگون، سهم بسزایی در توسعه و تکامل معماری جهان دارد. سابقه معماری ایران با توجه به حفاریات باستان‌شناسی مربوط به هزاره هشتم و هفتم قبل از میلاد می‌رسد. هنر معماری در ایران با توجه به مسائل گوناگون، از جمله عوامل سیاسی، اقتصادی و بویژه مذهبی توسعه، گسترش و تکامل یافته است. معماری در ایران مانند سایر کشورها ویژگی‌ها و خصوصیات خاص خودش را دارد که با فرهنگ و محیط آن سازگاری و هماهنگی خاص دارد. عواملی چون طراحی متناسب، فرم صحیح پوشش، ایوان، گنبد، طاق، تزئینات مختلف از قبیل آجرکاری، کاشی‌کاری و گچ‌بری که در دوره‌های مختلف ویژگی‌های خاص خود را داشته و عظمت و شکوه معماری ایران را کاملاً آشکار می‌کند.

بطور کلی بناهای دوره اسلامی را می‌توان در دو گروه کاملاً مشخص طبقه‌بندی کرد:

- ۱- بناهای مذهبی شامل مسجد، آرامگاه، مدرسه، حسینیه، تکیه، مصلی.
- ۲- بناهای غیرمذهبی شامل پل، کاخ، کاروانسرا، حمام، بازار، قلعه، آب انبار.

مسجد

در میان اندام‌های درونی هر شهر و روستا، نیایشگاه یا مسجد جایگاه ویژه‌ای داشته است و از سایر بافت‌های معماری کاملاً مشخص و متمایز می‌باشد. مسجد همیشه در وسط آبادی و مرکز شهر یا محله مهم آن جای داشته و دارد، و هر شهری یا آبادی دارای یک مسجد جامع برای اقامه نماز جماعت یا جمعه بوده است. مسجد علاوه بر اقامه نماز جمعه، مکانی برای اجرای مراسم مذهبی، ایراد خطبه و تدریس نیز بوده است. حتی در مواردی ابلاغ فرامین حکومتی نیز در مساجد انجام می‌شد.

در صدر اسلام مساجد نقشه‌های ساده‌ای داشتند، ولی در طول زمان مساجد دارای طرح‌های گوناگون و تزئینات مختلفی شدند. مانند مسجدی که به دست پیامبر (ص) در مدینه برپا شد که با پاره‌های سنگ و چوب، درختان سیدار و خرما ساخته شد. مسجد دارای یک شبستان و در کنار شبستان سکویی برای زندگی یاران پیامبر (ص) یعنی اصحاب صفا بود. مساجد در قرون اول هجری دارای طرحی بسیار ساده بود ولی از قرن چهارم هجری نقشه مساجد کاملاً تغییر یافت و مساجد بسیاری در شهرهای مختلف ایران و سایر ممالک اسلامی ساخته شد. مهمترین نقشه‌هایی

که در مساجد بکار گرفته شده، شامل یک ایوانی، دو ایوانی، چهار ایوانی و ترکیب چهار طاق و ایوان بوده که معماران دوره اسلامی آنها را از شیوه‌های معماری دوره اشکانی و ساسانی اقتباس کرده بودند. در دوره‌های مختلف اسلامی مساجد به شیوه‌های گوناگون آراسته و تزئین می‌شدند. بعنوان مثال در دوره سلجوقی با آجرکاری، در دوره ایلخانی با گچبری و در دوره تیموریان و صفویان با کاشی‌کاری تزئینات مساجد انجام می‌شد. البته در بعضی موارد تلفیق آجرکاری، گچبری و کاشی‌کاری را نیز داریم.

آرامگاه (مقابر)

بطور کلی آرامگاه به بنایی گفته می‌شود که یک یا چند شخصیت مذهبی یا سیاسی در آن دفن شده باشد. این نوع بناها به دو گروه مقبره‌های مذهبی و غیرمذهبی تقسیم می‌شوند. آرامگاه به استثنای مسجد، بیشتر از هر نوع بنای معماری در ایران دوره اسلامی مورد توجه عام بوده است و در بیشتر شهرها و روستاهای ایران این نوع مقابر یا آرامگاه‌ها را می‌توان دید، که به امامزاده معروف می‌باشند.

دو نوع اساسی معماری آرامگاهی در ایران وجود دارد که شامل مقبره برجی شکل و چهارگوش گنبددار است. مقابر برجی شکل دارای پلان ساده با بدنه استوانه‌ای شکل و با گنبدی مخروطی (رُک) می‌باشد. برج‌های آرامگاهی با پره‌ها و ستون‌های حجمی و پشت‌بند‌های گوشه‌ای ساخته می‌شد، از این نوع بناها می‌توان به گنبد قابوس در دشت گرگان و برج رادکان در خراسان اشاره کرد. سپس استوانه‌ای ساده جای خود را به مقابر شش ضلعی، هشت ضلعی، ده ضلعی و دوازده ضلعی داد و بناهای مرتفع آرامگاهی شکل گرفت. از اشکال مورد پسند همه، انواع هشت ضلعی بوده است که مهمترین وجه مشخصه آن تأکید بر ارتفاع آن رفته و با محدودیت و فشردگی نسبی فضای داخلی آن با این ارتفاع نمود بیشتری پیدا می‌کند. مهمترین بنای آرامگاهی هشت ضلعی در ایران مربوط به دوره ایلخانی، قبر اولجایتو در سلطانیه با ارتفاع ۴۸ متر است.

این آرامگاه‌ها نیز مانند سایر بناهای اسلامی با آجرکاری، گچبری، کاشی‌کاری و آئینه‌کاری تزئین شده‌اند. در ایران دوره اسلامی ایجاد مقبره‌ها و آرامگاه‌ها رواج پیدا کرده و دارای ویژگی‌های منحصر به فرد معماری و تزئینات می‌باشد. اینگونه بناها به نام‌های برج (برج رادکان)، گنبد (گنبد قابوس) و بقعه (بقعه شیخ صفی‌الدین) معروف شده‌اند.

مدرسه

در صدر اسلام تدریس علوم مذهبی در مساجد انجام می‌شد. بتدریج با توسعه علوم اسلامی، فضای آموزشی از مساجد جدا گشت و نهادها و دستگاه‌های حکومتی و مذهبی نقش عمده‌ای در پیدایش فضاهای آموزشی در ایران داشتند. تا دوره امرای ساسانی تعلیمات دینی و ادبی در مساجد انجام می‌شد. ولی از دوره سامانی و اهمیت جایگاه علما و ادبا در بخارا باعث شد که مدرسه‌های متعددی در این شهر ساخته شود که مهمترین آن مدرسه‌ای موسوم به فارجم در نزدیکی بازار بخارا به سال ۳۲۰ هجری در زمان نصر بن احمد بن اسماعیل بود. مدرسه‌های کورلارتنکین و مدرسه ارسلان خان نیز در بخارا مربوط به دوره سامانی است.

در دوره سلجوقیان نهضت تأسیس مدارس توسط خواجه نظام‌الملک پایه‌ریزی می‌شود و اکثر مدرسه‌هایی که توسط نظام‌الملک احداث می‌گردید به نظامیه مشهور بود. در اغلب شهرهای بزرگ آن زمان مانند اصفهان، نیشابور، بلخ، بصره، هرات، مرو، آمل و موصل، خواجه نظام‌الملک مدارس را تأسیس کرده بود که مدرسه نظامیه بغداد بیش از سایر نظامیه‌ها شهرت داشت. علما و مدرسان نیز جزء بنیانگذاران مدرسه‌های مذهبی بودند.

با حمله مغول به ایران و سپس تیمور، خرابی‌های بسیاری به بار آوردند. ولی با تمام ویرانی‌هایی که این قوم بر سر ایران آوردند، این اقوام و حکومت‌هایی که توسط آنان در ایران تأسیس شد، تحت تأثیر فرهنگ ایرانی و خصوصاً

خانواده‌های جویی و رشیدالدین فضل‌الله همدانی که در آبادانی ایران و ممالک تحت تصرف ایران تلاش بسیار نمودند که در این دوره (ایلخانی و تیموری) مدرسه‌هایی در تبریز، سمرقند و هرات احداث شدند.

در دوره حکومت صفویان ساخت مدارس از اهمیت بسیاری برخوردار شد، چون صفویان به ترویج مذهب شیعه علاقه فراوانی داشتند. به گفته سیاحانی که در دوره صفویه از ایران دیدن کرده‌اند خصوصاً شاردن تعداد مدرسه‌های اصفهان را پنجاه و هفت باب و تبریز را چهل و هفت باب ذکر کرده‌اند که می‌توان به مدرسه چهارباغ اصفهان یکی از مدارس زیبای دوره صفوی اشاره کرد. تأسیس دارالفنون نیز به وسیله امیرکبیر از وقایع مهم فرهنگی کشور ایران در دوره قاجار به شمار می‌آید.

مدارس به صورت دو ایوانی و بعدها با نقشه چهار ایوانی، مورد توجه معماران بود. در اطراف ایوان‌ها، حجره‌هایی بصورت یک یا دو طبقه برای استفاده و اقامت طلاب ساخته می‌شد. عناصر فضایی مدرسه شامل حجره، مدرس، کتابخانه، مسجد، اقامت‌های خادم و چراغ‌دار و آبکش و سرویس‌های بهداشتی و در بعضی موارد حمام نیز می‌شد. نحوه قرارگیری عناصر فضایی - کارکردی مدارس اغلب به این ترتیب است که در چهار جهت پیرامون حیاط مرکزی قرار گرفته‌اند. شکل حیاط‌ها بصورت مستطیل یا مربع است. ورودی مدرسه در یک محوری که از وسط دو ضلع و مرکز مستطیل می‌گذرد، قرار دارد. فضایی که در سوی دیگر محور مذکور، یعنی روبروی فضای ورودی قرار می‌گرفته، و کارکردی غیر از حجره - مانند گنبدخانه و مسجد مدرسه، مدرس، کتابخانه یا ایوانی بزرگ که به عنوان مسجد یا مدرس مورد استفاده قرار می‌گرفت - اختصاص یافته است. از مدارس دو ایوانی می‌توان به مدرسه خیراتخان مشهد و مدرسه حبیبیه در فردوس اشاره کرد.

اغلب مدارس بزرگ مربوط به دوره سلجوقی و ایلخانی با نقشه چهار ایوانی ساخته شده‌اند. علاوه بر دو ایوان اصلی که در محل ورودی و در اطراف دیگر حیاط و روبروی آن بود، دو ایوان نیز در دو سوی محوری عمودی بر محور پیشین که از مرکز حیاط عبور می‌کند جای داده شده است، مانند مدرسه غیاثیه خرگرد، مدرسه‌های بالاسر، دودر، پریزاد در مشهد. در عموم مدارس حوضی در وسط حیاط و چهار باغچه بزرگ در چهار گوشه حیاط ساخته شده است. سرویس‌های بهداشتی در محلی دور از دید و در پشت حجره‌ها قرار داده شده‌اند و دسترسی به آنها اغلب از راهروها یا حیاط‌های کوچکی که در گوشه‌های حیاط اصلی وجود دارد، تأسیس می‌شده است. دسترسی به طبقات بالا نیز با پله‌هایی که در چهار گوشه حیاط یا دو سوی ایوان‌ها جای گرفته امکان‌پذیر می‌باشد.

اغلب مدارس بزرگ در امتداد یا جوار بدنه بازار و راسته‌های اصلی شهر احداث می‌شدند. شهرهایی مانند اصفهان، یزد و تبریز نمونه‌های خوبی از این مدارس را در اختیار قرار می‌دهند. مدارس نیز مانند مساجد با آجرکاری، گچبری و کاشی‌کاری تزئین می‌شدند. مانند مدرسه غیاثیه خرگرد و چهارباغ اصفهان که تزئینات بسیار زیبایی از کاشی‌کاری را به نمایش می‌گذارند.

حسینیه، تکیه، مصلی

در شهرهای قدیمی ایران تکیه، میدان و حسینیه فضاهای محصور بوده‌اند که در مسیر گذرهای اصلی شهر قرار داشته‌اند. تکایا و حسینیه‌ها در ایام سوگواری خصوصاً محرم برای مراسم تعزیه‌خوانی، شبیه‌خوانی و سینه‌زنی استفاده می‌شد و بصورت فضاهای شهری، محله‌ای بودند. اما مصلی فضایی آزاد و در مواردی محصور در بیرون یا حاشیه شهر می‌باشد که در مراسم عیدین برای اقامه نماز و روزهای جمعه برای اقامه نماز جمعه مورد استفاده قرار می‌گیرد.

ترکیب تکایا و حسینیه‌ها بصورت مربع، مستطیل یا هشت ضلعی بوده است، در فضاهای برخی تکایا یا حسینیه‌ها بدنه اصلی فضا با تقارن پلکانی ساخته می‌شد که می‌توان به تکیه امیرچخماق یزد و مناره آن و تکیه شاه ولی تفت اشاره کرد. با اینهمه این بناها دارای طرح و نقشه خاصی نبوده و با توجه به مکان‌های شهری و عمومی در

گذرگاه‌ها، میدان‌ها و راسته بازارها ساخته می‌شدند.

مصلی‌ها نیز قطعه زمین‌های وسیع و آماده شده‌ای برای نماز عید در بیرون شهر بوده است. مانند مصلای یزد در یک محوطه وسیع دوزنقه‌ای شکل با بدنه‌ای از طاقنماها محصور می‌شود که ضلع بلند زاویه قائمه آن به جهت قبله می‌باشد. دو نمونه مصلای دیگر را می‌توان در مشهد و طرق در خراسان نام برد که دارای محوطه وسیعی بودند که بتواند در مواقع ضروری پاسخگوی کثرت افراد باشد. این مکان‌ها فاقد هرگونه تزئینات معماری بودند که می‌توان به امیر چخماق یزد، پهنه و ناسار سمنان و گذر حاجی محله کاشان اشاره کرد.

قلعه

ذهن انسان همواره با هجوم دشمنان و حیوانات وحشی درگیر بوده، از اینرو همواره به فکر یافتن راههای مختلف برای مبارزه با این عوامل بودند و خانه‌سازی بشر همواره با این فکر همسو و همراه بوده است. به همین دلیل مساکن اولیه انسان که بصورت خانه‌های منفرد بدون دیوار ساخته می‌شد، بتدریج دارای دیوار شده، رفته رفته خانه‌های یک ناحیه نیز در بین یک دیوار محاطی دفاعی محصور گردید.

بطورکلی قلعه‌ها به دو گروه عمده تقسیم می‌شود، قلعه‌های کوهستانی و قلعه‌های دشت. قلعه‌های اوایل اسلامی در سرتاسر ایران پراکنده هستند و بطورکلی در کنار شاهراه‌های ارتباطی ساخته شده‌اند. بزرگترین و مستحکم‌ترین قلعه‌هایی که در ایران و مربوط به اوایل اسلام می‌باشد مربوط به فرقه اسماعیلیه است. این قلعه‌ها در بلندی‌های رشته‌کوه‌های البرز بنا شده‌اند که می‌توان به قلعه الموت (قزوین)، گردکوه (دامغان) و سار و وامامه (ساوه) اشاره کرد. معماری اینگونه قلعه‌ها جنبه نظامی و دفاعی داشته و طرح و نقشه آنها ویژگی‌های گوناگونی دارد. قلعه‌ها در صعب‌العبورترین بلندی‌های کوهستانی بنا می‌شدند. قلعه‌ها نیز دارای پلان مشخصی نبودند و با توجه به موقعیت طبیعی صخره‌ها دارای حصار، برج، اتاق و ورودی بودند. مصالح ساختمانی این قلعه‌ها نیز بیشتر قلوه سنگ و آجر و ملاط آن ساروج و آهک بود.

قلعه‌هایی که در دشت برای محافظت از کاروان‌ها، پل‌ها و یا برای استفاده سربازان بنا می‌شد عمدتاً طرح هندسی مشخصی داشته و دارای نقشه‌های مربع، مستطیل، چند ضلعی و مدور بودند. این قلعه‌ها دارای برج و بارو و مصالح ساختمانی آنها نیز از خشت و آجر بود. مانند قلعه بلده در جاده غربی - شرقی در دره نور در مسیر تهران که در کنار کاروانسرای پاکبدر بلده ساخته شده یا قلعه دختر که در منطقه شرقی شهرستان میانه برای محافظت از پل دختر یا قافلانکوه که بر روی رودخانه قزل اوزن قرار دارد ساخته شده است.

پل

پل‌ها و آب‌بندها از بناهای غیرمذهبی هستند که در ادوار گذشته و در مسیر جاده‌های کاروانی، راه‌ها روی رودها ایجاد شده‌اند. در مورد بنای اولین پل در دوره اسلامی مدارک موثقی در دست نیست ولی احتمالاً بر روی رودخانه ارس ساخته شده است. در قرن چهارم مقارن با حکومت‌های آل بویه و دیلمیان که توجه به عمران و آبادانی مناطق تحت فرمانروایی خود داشتند، اکثر پل‌های ویران شده مرمت و پل‌های بزرگی نیز در این دوره‌ها ساخته شد که می‌توان به پل عظیم کشکان و پل کلهر در منطقه لرستان اشاره کرد. از دوره غزنویان پایه‌های پلی معروف به پل طوس که بر رودخانه کشف رود بر سر راه طول، هرات و بلخ ساخته شده بود. پلی دیگر نیز به سال ۴۲۲ هجری به دستور سلطان محمود غزنوی بر روی رودخانه شهر غزنه ساخته شده بود.

در دوره سلجوقیان پل‌سازی از اهمیت فراوانی برخوردار بود که می‌توان به پل ضیاءالملک که بقایای آن در ۲۰ کیلومتری نخجوان بر روی رودخانه ارس دیده می‌شود. از مهمترین پل‌های دوره ایلخانی می‌توان به پل محکم و زیبایی که علیشاه جیلانی، وزیر غازان خان، بر روی رودخانه اندر آب اهر و پل بابامحمود از پل‌های مشهور زاینده

رود و پل دختر میانه که در سال ۸۸۸ هجری ساخته شده است اشاره کرد. زیباترین پل‌ها را می‌توان در دوره صفویه خصوصاً اصفهان مشاهده کرد که مهمترین آنها پل خواجه و سی و سه پل می‌باشد. از دوره زندیه نیز می‌توان به پل خاتون خوی که احداث آن را به جعفر قلی خان دنبلی به سال ۱۱۸۴ هجری حاکم خوی در دوره زندیه نسبت می‌دهند اشاره کرد. در دوره قاجاریه نیز فقط در مدت کوتاه صدارت میرزا تقی خان امیرکبیر جاده و پل‌های قدیمی مرمت شد.

کاربردهای متفاوت پل‌ها را در ایران می‌توان به چند گروه تقسیم‌بندی کرد: ۱- تأمین راه ارتباطی ۲- آبیاری اراضی وسیع کشاورزی اطراف رودخانه ۳- نیرودهی و تأمین انرژی جهت چرخاندن آسیاب‌های بزرگ آبی ۴- انتقال آب از ساحل رودخانه به ساحل دیگر آن ۵- علاوه بر اینها پل گاهی محلی تفریحی نیز بوده است، مانند پل خواجه اصفهان در زمان شاهان صفوی که دارای تزئینات بسیار زیادی نیز می‌باشد.

در معماری پل‌ها یکی از مهمترین مسائل پی‌کنی و شالوده‌ریزی پایه‌های پل می‌باشد که بعد از پی‌کنی، پی‌ها را با شفته آهک و ساروج پر می‌کردند تا استحکام لازم را بدست بیاورند. آب‌برها نیز به پیش‌آمدگی‌های مثلثی یا نیم دایره می‌گویند که در جهت خلاف جریان آب ایجاد می‌شد که اصطلاحاً به آن موج شکن یا آب‌بر می‌گفتند. علاوه بر اینها پل دارای طاق و دهانه به فرم بیض یا هلوچین بوده‌اند که این طاق‌ها بصورت نیم دایره یا طاق معلق احداث می‌شدند. کانه یا کنو، برای تخت کردن سطح پل لازم بود که فرورفتگی موجود در پشت طاق یا مابین رانش طاق‌ها را بگیرد. به همین جهت، بر روی پایه‌ها و اغلب عمود بر آنها دهلیزهایی ساخته می‌شد که به آن کانه یا کنو می‌گویند. علاوه بر اینها در معماری پل‌ها می‌توان به میل راهنما و پشت‌بند نیز اشاره کرد.

مصالح ساختمانی نیز در بنای پل و بند، عامل مؤثری در استحکام و استقامت در برابر سوانح طبیعی و یکی از عوامل ایستایی بنا در قرون متمادی بوده است. مصالح ساختمانی پل‌های موجود از دوره هخامنشی و ساسانی از سنگ‌های تراش خورده و بست‌های آهنی یا سرب مذاب و در دوره‌های اسلامی با آجر و ملاط قیر، ساروج و گچ بوده است. در پایه‌های پل‌ها نیز از سنگ‌های لاشه و تراش با ملاط آهک استفاده می‌کردند.

ایران از دوره باستان و دوره اسلامی سهم قابل توجهی در توسعه پل‌سازی خصوصاً از قرن هشتم تاکنون به عهده داشته است. بقایای پل‌ها و سدها نشان‌دهنده نوع معماری هر دوره است. ذوق و سلیقه معماران ایرانی نیز در تزئین پل‌ها قابل توجه است که بعضی از پل‌ها دارای تزئینات آجرکاری و کاشی‌کاری بسیار زیبایی مانند پل خواجه اصفهان دوره صفوی است.

آب انبار

موقعیت اقلیمی مناطق مختلف ایران تأثیر زیادی در ابداعات معماری این سرزمین داشته است. از دیرباز در کنار طرح‌های تأمین آب با ایجاد قنات و ساختن سد، به ذخیره‌سازی آبهای زمستانی و مصرف آن در فصل‌های کم آب و خشک سال نیز توجه شده و آب انبار را به همین منظور بنا کرده‌اند. آب انبارها را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد:

الف - آب‌انبارهای عمومی در محله‌ها، کاروانسراها، روستاها و بصورت تک بنا در مسیر راههای کاروانی.

ب - آب‌انبارهای خصوصی درون خانه‌ها.

از نظر معماری آب‌انبارها شامل: ۱- منبع ذخیره آب که به شکل مکعب، مکعب مستطیل، هشت ضلعی و استوانه‌ای ساخته شده و تمامی یا بخش عمده آن در زیرزمین کنده شده است ۲- پوشش آب‌انبار که به صورت‌های گنبدی، مخروطی، آهنگ و مسطح دیده می‌شود. در منطقه‌های گرمسیر کشور برای جذب هر چه کمتر نور خورشید جدار خارجی گنبدها را سفید می‌کنند ۳- هواکش و بادگیر که برای سالم نگه داشتن آب و خنک کردن آن، بر فراز منبع آب بطور معمول بادگیرهایی استوار می‌کنند تا جریان هوا را در آن برقرار سازد، که از یک تا شش بادگیر در بنای آب‌انبارها می‌توان مشاهده کرد ۴- راه‌پله و پاشیر که در کنار منبع و توسط راه‌پله می‌تواند به پاشیر دسترسی پیدا کرد

که محل برداشتن آب است. ارتفاع پله‌ها بطور معمول بین ۲۵ تا ۳۰ سانتی‌متر و کف پله از ۳۰ تا ۵۰ سانتی‌متر است. در فاصله هر چند پله یک پله تخت با وسعت مناسب برای استراحت برداشت‌کنندگان آب وجود دارد. در محل پاشیر و برداشت آب، برای آنکه اشخاص معطل نشوند با توجه به تعداد ساکنان محل، گاه تا سه شیر نیز قرار می‌دهند. سردر آب انبارها نیز علاوه بر ورودی بنا بعنوان واحد تزئینی و نماسازی شده آن به شمار می‌رود. این سردرها با کاشی معرق یا هفت رنگ، گچ‌بری و یا کتیبه‌های بسیار زیبایی نیز با سنگ مرمر ایجاد می‌کردند. مصالح ساختمانی آب‌انبارها از سنگ و آجر، شفته آهک و ساروج است. تعدادی از این آب‌انبارها با آجر و کاشی تزئین شده‌اند که می‌توان به آب‌انبارهای قزوین، ده نمک سمنان و پنج بادگیر یزد اشاره کرد.

بازار

بازار در بسیاری از شهرهای ایران قبل و بعد از اسلام یکی از عناصر مهم شهری به شمار می‌رود که با افزایش ارتباطات اجتماعی، ازدیاد راههای کاروانی، توسعه کاروانسراها و تبدلات اقتصادی موجب شکل گرفتن فضای بازرگانی و تولیدی موسوم به بازار شد. در شهرهای اسلامی بازار را می‌توان محور اصلی و مرکز اقتصادی شهر عنوان کرد که به تبع آن انبارهای مهم، مراکز تولیدی، مراکز توزیع و کالاهای گوناگون و مبادلات پولی در آن جای داشتند. بازارها اغلب در مهمترین راههای اصلی شهر ساخته می‌شدند و مهمترین و شلوغ‌ترین دروازه‌ها را به مرکز شهر متصل می‌کرد، مانند بازار سلطانی، بازار اصفهان و بازار نائین که راسته بازار آنها شاهراه اصلی شهر نیز بود. در دو سوی راسته اصلی و راسته‌های فرعی دکان‌ها قرار داشتند و هر راسته برای عرضه کالای بخصوصی بود، که می‌توان به راسته بزازها، کفاش‌ها، زرگرا، مسگرا و ... اشاره کرد. طول بازارها از اندازه خاصی پیروی نمی‌کرد و بستگی به وسعت شهری داشت که در آن ساخته می‌شد. در ساختمان بازارها مانند سایر بناهای معماری از سنگ و آجر و در سقف از گچ و آجر استفاده می‌کردند. از گنبد نیز برای پوشش دهانه بزرگ مانند چهارسو و تیمچه بهره گرفته‌اند. پشت‌بام بازارها کاه‌گل و کف آنها خاکی بوده که در اثر مرور زمان کوبیده و محکم می‌شد. گاه‌آ کف بازارها را نیز سنگفرش یا آجرفرش می‌کردند.

کاروانسرا

با توجه به اوضاع اجتماعی، اقتصادی و مذهبی در ایران ساخت کاروانسرا از قدیم‌الایام مورد توجه بوده و با توجه به عملکردهای متفاوتی که داشتند نام‌های رباط، ساباط و خان نیز به آنها اطلاق شده است. بطور کلی کاروانسراها به دو گروه برون شهری و درون شهری تقسیم می‌شوند. نام کاروانسرا مشتق از کاروان به معنی گروه مسافران (قافله) است و سرای به خانه و مکان که هر دو کلمه مشتق از زبان پهلوی ساسانی است. کاروانسراها اکثراً در راه‌های تجارتي و زیارتي برای توقف و استراحت کاروانیان بنا شده‌اند.

سابقه ساخت کاروانسرا در ایران مربوط به دوره هخامنشی در جاده بین شوش و سارد است. در دوره اشکانی نیز در اغلب مسیر جاده‌ای خصوصاً مسیر جاده ابریشم ساختمان‌هایی شبیه کاروانسرا ایجاد گردید. در دوره ساسانی نیز ساخت کاروانسرا با شاهکارهایی نظیر کاروانسرای دیرکچین در جاده تهران - قم، رباط انوشیروان بین جاده سمنان - دامغان و دروازه گچ و کنار سیاه در استان فارس از آن جمله‌اند. نقشه کاروانسراها در این دوره چهار ایوانی و مصالح آن عموماً لاشه سنگ، سنگ، آهک و گچ بوده است.

در سده‌های اول اسلامی در دوران آل بویه، سامانیان و آل زیار نیز بناهای عام‌المنفعه مانند کاروانسراها و آب‌انبارها اهمیت فوق‌العاده‌ای می‌دادند که رباط چاه یا ماهی در کنار جاده مشهد - سرخس بصورت چهار ایوانی بنا گردیده است. در قرن پنجم و با شکوفایی هنر دوران سلجوقی کاروانسراهایی بصورت دو ایوانی و چهار ایوانی بوجود آمدند که زیباترین شاهکار این دوره را می‌توان رباط یا کاروانسرای شرف در خراسان دانست. از

کاروانسراهای دوره ایلخانی که بصورت چهار ایوانی بنا شده‌اند، می‌توان به کاروانسراهای مرند، سرچم و جلفا در آذربایجان، رباط جهان‌آباد یا سپنج در جاده خراسان و رباط انجیره در جاده یزد - مشهد اشاره کرد. اوج شکوفایی و عصر طلایی ایجاد کاروانسرا در ایران مربوط به دوره صفوی است، که بدلیل اهمیت راههای تجاری و شهرهای زیارتی از رونق بسیاری برخوردار بود. طوری که به گفته شاردن در اصفهان فقط ۱۰۸۲ کاروانسرا برپا گردیده بود. چون کاروانسراهای درون شهری در دوره صفوی از اهمیت زیادی برخوردار بود. کاروانسراها در دوره صفوی علاوه بر نقشه چهار ایوانی، کاروانسراهایی با نقشه‌های مدور، هشت ضلعی، چندضلعی، دایوانی، نوع کوهستانی و... با توجه به موقعیت جغرافیایی و مکانی ساخته شد. مصالح ساختمانی کاروانسراها از آجر و سنگ و بیشتر از خشت بوده است.

بطورکلی کاروانسراها دارای حصار می‌باشند که در گوشه و گاهی در میان اضلاع پیرامون حیاط ساخته می‌شده، پشت آنها اصطبل قرار داشته که درب ورودی اصطبل‌ها در چهار گوشه داخلی بنا قرار داشته و گاهی به ایوان حیاط باز می‌شده است. کاروانسراهای خارج از شهر عموماً بصورت یک طبقه هستند و روی دروازه ورودی ایوان جهت مقابل ورودی، اتاق یا اتاق‌هایی برای نگهبانی کاروانسرا در دو طرف دروازه ورودی ساخته می‌شده است. هر کاروانسرا دارای چاه آب و آب انباری نیز بوده که جهت تأمین آب مورد نیاز مسافران، یا در وسط حیاط یا خارج از بنا ساخته می‌شدند. در بسیاری از کاروانسراها، نانوا، قصابی، آسیاب، مسجد و مغازه‌ای جهت خرید و فروش کالا نیز وجود داشت مانند کاروانسرای دیرگچین و کاروانسرای مهیار اصفهان.

کاروانسراهای حاشیه کویر دارای بادگیر هستند که برای تهویه هوا در فصل تابستان ساخته شده‌اند و در مقابل دروازه ورودی و روی ایوان‌ها قرار دارند. مانند رباط زین‌الدین در جاده یزد - کرمان و کاروانسرای جوکار در نزدیکی طبس - از دوره صفویه، بخاری دیواری نیز در کاروانسراها تعبیه شد که برای کاروانسراهای نوع کوهستانی و گرم کردن اتاق‌ها و اصطبل‌ها کاملاً ضروری به نظر می‌رسید. کاروانسراها اغلب دارای ناودانی نیز بودند که آب را به بیرون کاروانسرا هدایت کند. سقف کاروانسراها در ایران اغلب نوک تیز و شیب دار است، پشت‌بام‌ها سطح و با شیب کم و در قسمت‌هایی که اتاق‌های بزرگ دارند سقف‌ها شکل قوسی دارند. بسیاری از کاروانسراها مانند سایر بناهای معماری دارای تزئیناتی مانند آجرکاری، کاشی‌کاری، گچ‌بری و سنگ‌کاری می‌باشند که عموماً در نمای خارجی کاروانسراها و در قسمت دروازه ورودی، طاق نماها و ایوان‌ها مشاهده می‌شود.

انواع کاروانسراها را نیز می‌توان به دو گونه تقسیم کرد:

۱- کاروانسراهای سرپوشیده منطقه کوهستانی: که در زمان شاه عباس اول این نوع کاروانسراها در توقفگاه‌های کوچک کنار راهها ساخته می‌شدند. پلان آن عبارت از اتاق‌های گنبددار مرکزی یا یک ردیف اتاق گنبددار با تعدادی اصطبل در همان ردیف است. این کاروانسراها دارای اجاق‌های متعدد و جای بخاری بوده و از هر طرف کاملاً پوشیده هستند. از نمونه‌های این نوع کاروانسرا می‌توان به کاروانسرای شبلی میانه و کاروانسرای گدوک در جاده فیروزکوه اشاره کرد.

۲- کاروانسراهای پست کرانه خلیج فارس: این کاروانسراها عموماً فاقد حیاط مرکزی بوده، شامل بنایی چهارگوش با اتاق مرکزی صلیبی شکل و اتاق‌های جانبی است. یک سکوی سنگی دور تا دور ساختمان ساخته شده و همه اتاق‌ها به خارج بنا راه دارند. در دوره صفویه در چهار گوشه بنا برج‌های دفاعی نیز ساخته شده و یا راه دالان‌ها به خارج مسدود گشته است. این کاروانسراها بیشتر در بندرعباس بین جاده‌های شیراز - لار، بندرعباس - لار و اصفهان - بندرعباس در عهد صفوی ساخته شده‌اند که می‌توان به کاروانسرای قلعه پهلوی در غرب جاده بندرعباس اشاره کرد.

کاروانسراهای حیاط‌دار مرکز ایران نیز شامل:

۱- کاروانسراهای مدور همانند کاروانسرای زیره بین کاشان و نطنز و رباط زین‌الدین در جاده یزد - کرمان.

- ۲- کاروانسراهای چندضلعی حیاطدار مانند کاروانسرای امین‌آباد، خان خره، چهارآباد و ده بید بین جاده اصفهان و شیراز و رباط انجیل (انجیره) بین جاده یزد و طبس که به فرم هشت ضلعی در دوره صفوی ساخته شده‌اند.
- ۳- کاروانسراهای دو ایوانی مانند کاروانسرای چاه خوشاب و دوکوهک را می‌توان نام برد.
- ۴- کاروانسراهای با تالار ستون‌دار مانند کاروانسرای عسگرآباد بین جاده تهران - قم و کاروانسرای خاتون‌آباد که در ۲۵ کیلومتری تهران در جاده تهران - گرمسار قرار دارد.
- ۵- کاروانسراهای چهار ایوانی که بیشتر کاروانسراهای ایران از دوره سلجوقی به بعد با این پلان ساخته شده است.
- ۶- کاروانسراها با طرح متفرقه که برحسب ضرورت و موقعیت محل ایجاد می‌شدند.

حمام

با توجه به اینکه در ادیان مختلف آئین شستشو، غسل و تطهیر از اهمیت فراوانی برخوردار است. در اکثر شهرها و روستاهای مختلف حمام ایجاد کرده‌اند و جزء بناهای غیرمذهبی ایران به شمار می‌روند. حمام‌ها پس از مسجد و مدرسه یکی از مهمترین بناهای شهری محسوب می‌شدند.

فضاهای اصلی هر حمام، شامل بنی، میان در و گرمخانه بود و هر یک از فضاها بوسیله راهرو و هشتی از فضای دیگر جدا می‌شد تا دما و رطوبت هر فضا نسبت به فضای مجاور تنظیم شود. کف حمام‌ها از سنگ مرمر و دیگر سنگ‌های پوشیده می‌شد. ازاره حمام با سنگ و کاشی و سردر با سنگ و آجر و کاشی تزئین می‌شدند. از جمله تزئینات داخلی حمام‌ها آهک‌بری بصورت ساده و رنگی بوده است. از مهمترین حمام‌های این دوره می‌توان به حمام گنجعلی‌خان کرمان، کردشت میانه و خسرو آقا اصفهان نام برد.

کاخ

کاخ به بنایی گفته می‌شود که با نوعی معماری عالی ساخته شده باشد. کاخ‌ها بناهایی منفرد بودند که با نوعی معماری برتر از دیگر بناها احداث می‌شدند که کاربردهای متفاوتی داشتند. کاخ‌ها همیشه مقر حکومت پادشاهان سلسله‌های مختلف بود. برای مثال در دوره هخامنشی تخت جمشید، کاخ آشور در دوره اشکانی و در زمان ساسانی تیسفون و سروستان را می‌توان نام برد.

از صدر اسلام تا دوره ایلخانی و تیموری بنایی که بعنوان کاخ معرفی شده باشد وجود ندارد. احداث کاخ‌ها از دوره صفوی و در پایتخت‌های سه‌گانه آنها (تبریز، قزوین و اصفهان) بناهای زیبایی بعنوان کاخ ساخته شد. از کاخ‌های مهم دوره صفوی می‌توان به کاخ‌های چهل ستون، هشت بهشت، عالی قاپو، صفی‌آباد بهشهر، فین کاشان و فرح‌آباد ساری اشاره کرد. ایجاد کاخ‌ها در دوره نادرشاه با کاخ خورشید کلات و دوره قاجار با ایجاد کاخ‌هایی مانند صاحبقرانیه و شمس‌العماره ادامه یافت. پلان کاخ‌ها بیشتر مربع و مستطیل و بندرت چندضلعی بودند. مهمترین مسأله در ساختن کاخ‌ها در تمام دوره‌ها خصوصاً دوره صفوی، تزئین با کاشی‌کاری، گچ‌بری، آئینه‌کاری و سنگ‌کاری است.

عناصر تشکیل‌دهنده معماری

هر بنای معماری، چه مذهبی و چه غیرمذهبی از فضاهای گوناگونی تشکیل شده‌اند که یا در خود بافت و یا بصورت الحاقی به بنا اضافه شده‌اند که می‌توان به عناصر زیر اشاره کرد:

- ۱- میانسرا: حیاط یا صحن مرکزی است که در مساجد، مدارس و کاروانسراها بصورت مربع، مستطیل و گاهی چندضلعی و مدور هم ساخته می‌شدند.

- ۲- ایوان: ایوان به یک طاق آهنگ گفته می‌شود که از سه طرف بسته و به طرف میانسرا باز می‌شود. در اصل فضاهای ورودی و خروجی هستند.
- ۳- رواق: به فضاهای سرپوشیده ستون‌دار گفته می‌شود که در طرفین صحن یا میانسرای مساجد یا اماکن مذهبی ساخته می‌شود.
- ۴- گنبد: یکی از عناصر مهم معماری به شمار می‌آید که بر روی فضاهای مربع - مستطیل و چندضلعی تشکیل می‌شود و دارای اشکال مختلف گنبد مخروطی یا رُک، گنبد تک‌پوش، دوپوش و سه‌پوش، گنبد پیوسته و گسسته می‌باشد.
- ۵- شبستان ستون‌دار: در طرفین گنبد بنا شده و به فضای سرپوشیده بنا اطلاق می‌شود.
- ۶- چهار صفت: طاق مربع یا مستطیل شکل که با اتاق‌های متصل به هم احاطه شده، بطوری که در اطراف فضای مرکزی تعدادی اتاق‌های شاه‌نشین مانند بوجود آورده است و گنبدی بر فراز چهارطاق آن است.
- ۷- حجره: به فضاها یا اتاق‌هایی گفته می‌شود که در اطراف حیاط مرکزی یا میانسرا بصورت مربع، مستطیل و یا چندضلعی ساخته می‌شوند. حجره‌ها در بعضی موارد بصورت دو طبقه نیز بنا شده‌اند.
- ۸- مناره: به بناهای بلند و کشیده اطلاق می‌شود که عموماً در کنار بناهای مذهبی مانند مدارس، مساجد و مقبره‌ها ساخته شده‌اند و به معنای جای نور است. از نظر معماری مناره‌ها از سه قسمت اصلی پایه، ساقه یا بدنه، کلاهک یا تاج و بخش‌های پلکان و نورگیر تشکیل می‌شود. مناره با آجر و سنگ ساخته می‌شود و دارای تزئینات آجرکاری، کاشی‌کاری مقرنس و کتیبه می‌باشد. نمونه‌های بسیار زیبایی از مناره‌ها مربوط به دوره سلجوقی می‌باشد که می‌توان به منار مسجد جامع سمنان و دامغان اشاره کرد.
- ۹- بادگیر: برجی که باد خنک را به داخل بنا هدایت می‌کند و یکی از اجزای مهم بناها در نواحی گرم و خشک ایران می‌باشد. در شهرهای کویری ایران مانند کاشان، یزد و کرمان از بادگیر در بناهای مختلف استفاده شده است.
- ۱۰- پله: پله جزء عناصر سودمند در معماری می‌باشد که رابط بین طبقات بنا می‌باشد.
- ۱۱- سردابه: اتاق‌های زیرزمینی بنا که مدفن شخصیت‌های مذهبی یا سیاسی هستند.

هنر و معماری ایران در دوره اسلامی

معماری ایران از سال ۱۳۲ تا ۴۲۹ هجری قمری (صدر اسلام تا سلجوقیان)

با وجود بسط قلمرو اسلام و فتوحات مسلمین در اقصی نقاط ایران، تا مدتها هنر و معماری همچنان بر عناصر گذشته متکی بود. از آنجایی که اسلام یک فرهنگ یا مکتب اجتماعی و سیاسی بود به سرعت رشد یافت و هنرهای مانند هنر معماری و خوشنویسی ترویج و شالوده هنر اسلامی گردید. به موازات گسترش حوزه نفوذ اسلام و به دلایل دینی، اقتصادی و نظامی ضرورت احداث بناهای تازه احساس شد و بناهایی مانند مسجد، مدرسه، پل، کاروانسرا، قلعه و ... در شهرها و جاده‌های کاروانی ایجاد گردید. در آغاز حکومت اسلامی احداث مساجد در مقایسه با سایر بناهای اسلامی اهمیت بیشتری داشت و مسجد جزء بزرگترین بناها در هر شهر و روستا بود. در صدر اسلام مساجد علاوه بر اینکه محل انجام فرایض و اقامه نماز بوده نهادی سیاسی، اجتماعی و اداری به شمار می‌رفت. طبق متون تاریخی در دو قرن اولیه اسلام، سنت و شیوه معماری و نوع مصالح دوره ساسانی رواج داشته است. آثار معماری قابل توجهی از صدر اسلام خصوصاً قرن دوم تا چهارم هجری (غزنویان) بر جای نمانده است.

مسجد جامع فهرج

روستای فهرج در ۱۲ کیلومتری شرق جاده یزد - کرمان واقع شده است. کهن‌ترین مسجد ایران (قرن اول هجری) در این روستا ساخته شده است. این مسجد به شکل ساده و دارای حیاط، شبستان، راهرو و مناره‌ها است. مسجد دارای میانسرا در ضلع جنوبی با سه دهانه شبستان، از شرق و غرب به دو دهانه ایوان و از سمت شمال به چهار صنف محدود می‌شود و صنف‌ها به شکل نیم گنبد می‌باشد. مسجد دارای نقوش گچبری و مصالح ساختمانی آن خشت است. اطاق‌های مسجد گهواره‌ای و در قرن چهارم هجری مناره‌ای به آن اضافه شده است (تصویر شماره ۱).

تاریخانه دامغان

این بنا در دامغان به نام خدایخانه یا تاریخانه معروف می‌باشد و احداث آن به سال ۳۰۰ هجری باز می‌گردد. شیوه معماری مأخوذ از معماری عهد ساسانی است. بنا دارای یک صحن یا حیاط مرکزی که اطراف آن را رواق‌های سرپوشیده احاطه کرده است. شبستان مسجد بر روی هجده ستون استوار شده است. تاریخانه دامغان از نظر طاق‌ها شبیه دوره ساسانی و مصالح آن از آجر بوده، مناره زیبایی در عهد سلجوقی به ارتفاع ۲۵ متر و با تزیینات آجرکاری به بنا اضافه شده است (تصویر شماره ۲).

آرامگاه امیر اسماعیل سامانی (بخارا)

بخارا از شهرهای مهم خراسان بزرگ در دوره اسلامی است. آرامگاه در حدود سال ۳۰۰ هجری در مرکز شهر بنا گردیده است. این بنا به شکل مربع و هر ضلع آن ۱۰ متر می‌باشد. مقبره دارای گنبد نیمکره‌ای در چهار گوشه آن که چهار گنبد کوچک بنا گردیده است. گنبد بر فراز اتاق چهارگوشی با کمک سکنج یا فیلپوش احداث شده و تزیینات بنا با آجرکاری شامل طرح‌های دیسک مانند و نوعی طرح شبیه سبد بافته شده می‌باشد. بنا دارای چهار در ورودی در چهار ضلع است.

مسجد جامع نائین

مسجد جامع نائین یا مسجد علویان از بناهای صدر اسلام در شهر نائین می‌باشد. مسجد دارای طاق‌های هلالی است که بعدها به طاق‌های بلند جناغی تبدیل شده‌اند. اهمیت مسجد جامع نائین بیشتر به دلیل وجود منبر و درب زیبای مثبت‌کاری شده آن و دارای کتیبه‌ای به تاریخ ۷۱۱ هجری و به خط نسخ با نقش شاخ و برگ کننده کاری شده

- تصویر شماره (۷۱) نمونه خط تعلیق
- تصویر شماره (۷۲) نمونه خط شکسته تعلیق
- تصویر شماره (۷۳) نمونه خط نستعلیق
- تصویر شماره (۷۴) نمونه خط شکسته نستعلیق
- تصویر شماره (۷۵) نمونه‌ای از خط کوفی اولیه بدون نقطه
- تصویر شماره (۷۶) الف - کوفی مشجر ب - کوفی مظفر ج - کوفی مورق
- تصویر شماره (۷۷) نمونه خط کوفی موشح (خط محمدعلی هروی)
- تصویر شماره (۷۸) نمونه خط کوفی معقلی (بنایی)
- تصویر شماره (۷۹) شمعدان برنجی، نقره و طلاکوب، هنر دوره سلجوقی
- تصویر شماره (۸۰) تنگ مفرغی با کتیبه‌ای به خط کوفی، هنر دوره سلجوقی
- تصویر شماره (۸۱) اسطرلاب برنجی شاه سلطان حسین صفوی
- تصویر شماره (۸۲) ساعت آفتابی از برنج ریختگی که در اصفهان و یزد در دوره صفوی ساخته می‌شد.
- تصویر شماره (۸۳) نمونه سکه‌های عرب ساسانی
- تصویر شماره (۸۴) نمونه سکه‌های دوره اموی
- تصویر شماره (۸۵) نمونه سکه‌های خوارج در دوره اموی
- تصویر شماره (۸۶) انواع سکه‌های درهم، دینار و فلس عباسیان
- تصویر شماره (۸۷) نمونه سکه امام رضا (ع) عباسیان
- تصویر شماره (۸۸) نمونه سکه‌های طاهریان
- تصویر شماره (۸۹) سکه یعقوب لیث صفاری
- تصویر شماره (۹۰) نمونه سکه‌های دوره سامانیان
- تصویر شماره (۹۱) نمونه سکه‌های دوره آل بویه
- تصویر شماره (۹۲) نمونه سکه‌های دوره غزنویان
- تصویر شماره (۹۳) نمونه سکه‌های دوره سلجوقیان
- تصویر شماره (۹۴) نمونه سکه‌های دوره تیموریان
- تصویر شماره (۹۵) سکه‌های لاری در دوره صفویان
- تصویر شماره (۹۶) سکه‌های نادرشاه افشار
- تصویر شماره (۹۷) سکه‌های کریم خان زند
- تصویر شماره (۹۸) قالی شکار تبریز دوره صفوی
- تصویر شماره (۹۹) قسمتی از قالی دوریا پولونز دوره صفوی
- تصویر شماره (۱۰۰) قطعه‌ای از قالی گلدانی کرمانی
- تصویر شماره (۱۰۱) قطعه‌ای از قالی باغی کرمان

فهرست منابع و مآخذ

۱. اتینگها وزن، ریچارد. گرابر، الک. هنر و معماری اسلامی (۱)، ترجمه یعقوب آژند، انتشارات سمت، تهران، ۱۳۸۴.
۲. احسانی، محمدتقی. هفت هزار سال فلزکاری در ایران، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۸۲.
۳. الرفاعی، انور. تاریخ هنر در سرزمین‌های اسلامی، ترجمه عبدالرحیم قنوت، انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد، ۱۳۸۴.
۴. بلر، شیللا. بلوم، جانانان. هنر و معماری اسلامی (۲)، ترجمه یعقوب آژند، انتشارات سمت، تهران، ۱۳۸۱.
۵. براند، هیلن. معماری اسلامی، ترجمه ایرج اعتصام، انتشارات شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری، تهران، ۱۳۷۷.
۶. بهرام‌زاده، محمد. نظری اجمالی در سیر تحول خطوط اسلامی و خواندن کتیبه‌ها، دانشگاه آزاد اسلامی واحد ابهر، ۱۳۸۲.
۷. بیک محمدی، حسن. مقدمه‌ای بر جغرافیایی تاریخی ایران، انتشارات دانشگاه اصفهان، ۱۳۸۲.
۸. پیرنیا، محمدکریم. آشنایی با معماری اسلامی ایران، تدوین غلامحسین معماریان، انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ۱۳۷۱.
۹. پیرنیا، محمدکریم. سبک‌شناسی معماری ایرانی، تدوین غلامحسین معماریان، انتشارات سروش دانش، تهران، ۱۳۸۳.
۱۰. سرفراز، علی‌اکبر. آورز مانی، فریدون. سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه، انتشارات سمت، تهران، ۱۳۸۴.
۱۱. سلطان‌زاده، حسین. تاریخ مدارس ایران از عهد باستان تا تأسیس دارالفنون، انتشارات آگاه، تهران، ۱۳۶۴.
۱۲. کیانی، محمد یوسف. تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، انتشارات سمت، تهران، ۱۳۷۴.
۱۳. کیانی، محمدیوسف. معماری ایران دوره اسلامی، انتشارات سمت، تهران، ۱۳۸۵.